

ФРАГМЕНТ ПРО ЖІНОК У “МОЛІННІ” ДАНИЛА ЗАТОЧНИКА

У статті з історичного та феноменологічного погляду аналізується фрагмент із “Моління” Данила Заточника про жінок. Висловлюється припущення, що його поява у творі зумовлена особистими причинами автора або вставлена пізніше новими редакторами пам’ятки. Характеристика жінок у “Молінні” в цілому відповідає середньовічним уявленням про них, що пояснюється присутністю в давній українській літературі релігійно-християнського дискурсу у ставленні до жіночої природи.

Ключові слова: моління, жінка, дружина, чоловік, особиста думка, суспільна думка, Середньовіччя, Київська Русь, князь, княгиня.

Petro Bilous, Olena Scherbak. A fragment on women in “Praying” of Daniel the Immured

The paper analyzes, from historical and phenomenological point of view, a fragment on women from “Praying” of Daniel the Immured. The author assumes that it was written out of private motives, or it was appended later by the editors of the text. The description of women in “Praying” is generally consistent with the medieval ideas on that point, which can be explained by Christian religious discourse, especially concerning the attitude towards female nature, in old Ukrainian literature.

Key words: praying, woman, wife, husband, personal opinion, public opinion, the Middle Ages, Kyivan Rus, prince, princess.

Серед творів давньої української літератури “Моління” Данила Заточника посідає окреме місце. Майже в кожному довіднику, підручнику, статті можна знайти слово “загадковий” на означення цієї пам’ятки. І справді: ні автора, ні адресата, ні місця й часу написання, ні спрямованості, ні навіть конкретного жанру “Моління” досі не визначено, хоча над цими питаннями працювали провідні дослідники давньої літератури України та Росії протягом більше двохсот років. На сьогодні в науковців немає спільної думки і про те, до якої саме літератури належить “Моління”, до давньої української чи давньої російської, і кожен наводить свої аргументи. Дослідженню цієї літературної пам’ятки присвятили свої праці такі науковці, як М. Грушевський, Д. Абрамович, Д. Чижевський, В. Перетц, Б. Рибаків, Н. Гудзій, В. Істрін та ін.

“Моління” (інший варіант назви – “Слово”) – це послання невстановленої за походженням особи на ім’я Данило до свого князя Ярослава Володимировича із проханням повернути йому свою милість і звільнити його від “убогості” чи навіть із темниці, на що натякає прізвисько автора. У різні часи висловлювалися відмінні версії про особистість і соціальний статус Данила Заточника: одні вважали його холопом, який звертається до свого правителя з наміром захистити свої соціальні права (особливо популярними такі версії були в часи Радянського Союзу), інші – наближеною до князя особою, яка потрапила в опалу. Імовірнішим видається друге, бо неосвічена і далека від княжого двора людина навряд чи змогла б написати такий високохудожній твір, де апелює і

до літературних джерел, і до історії, ще й адресувати його князю. Тим більше, сам автор у кінці твору наголошує на тому, що він “по багатьох книгах збирав солодкість слів і суть їх увібрав, як у міх води морські”.

Можливими причинами вигнання Данила були його гордість і небажання покаятися; його також могла занепасти жінка, що пояснює різке негативне ставлення до жінок у посланні. Однак більшість дослідників схилилася до того, що протягом віків цей твір так часто перероблювався й переписувався, що навряд чи в ньому могло лишитися щось особисте; радше, це просто збірка загальнолюдських премудростей, яка не має ні конкретного автора, ні адресата, а частину, де йдеться про “злих жінок”, узагалі додали пізніше. З огляду на непослідовність авторської думки в “Молінні” й нелогічну раптовість розмови саме про жінок, версія про те, що ці рядки були відсутні в оригінальному тексті, має право на існування. Хоча цей фрагмент цілком може належати перу Данила й бути зумовленим його особистим досвідом. Припущення про те, що мовиться про жінку чи жінок зі знатного кола і княгиню, які своїми інтригами зруйнували кар’єру Данила, може видатися занадто сміливим, але історія нашої держави у XII–XIII ст. маловивчена, про княжих дружин невідомо майже нічого, подекуди не знаємо навіть їхніх імен. Недаремно ж Заточник пише про біди, які чатують на чоловіків від жінок, адресуючи свій твір князю, чи то себе цим виправдовуючи, чи князя застерігаючи.

Найцікавіше питання, відповідь на яке могла б розкрити більшість “загадок” “Моління”, таке: якому саме князю адресоване це послання? У назві сказано “Слово Данила Заточеника, еже написа своєму князю Ярославу Володимировичю” [4, 388]. Єдиний київський князь, ім’я якого повністю збігається – це Ярослав Мудрий, син Володимира Великого, але дослідниками беззаперечно встановлено, що твір написаний не пізніше другої половини XII – першої половини XIII ст., тоді як Ярослав Мудрий помер у 1054 р. Російські науковці схилиються до того, що “Ярославом Володимировичем” названий Ярослав Всеволодович, батько Олександра Невського, князь новгородський і володимирський, котрий певний час займав київський престол у 1230-х рр., а по батькові “Володимирович” могло бути або помилкою пізніших редакцій чи титулом Ярослава – “князь Володимирський”. Тоді виходить, що “Моління”, яке традиційно вважають твором другої половини XII ст., написане в першій половині XIII ст. Утім згадка про князя Ростислава, який, за словами автора, “Не лгаль бо ми Ростиславъ князь: лѣпше бы ми смерть, ниже Курское княжение” [4, 390], не вписується у версію про Ярослава Всеволодовича, бо насправді ці слова, згідно із Суздальським літописом (запис під 1139 р.), належать брату Юрія Долгорукого переяславському князю Андрію Доброму [5], які міг переповісти Данилу син Юрія, котрого звали Ростиславом, а всі вони жили щонайменше за півстоліття до вищеназваного Ярослава Всеволодовича. Оскільки Данило каже про себе “юний вік маю”, то, певно, він міг знати тільки когось одного з них. Із цього випливає припущення, що твір адресовано самому Юрію Долгорукому, сину Володимира Мономаха, варіантом імені якого “Георгій” могло бути “Ярослав”. На користь цієї думки промовляє і приблизний час написання твору, і слова родичів Юрія Долгорукого – Андрія чи Ростислава, і те, що Юрій Долгорукий із перервами, але затримався на київському престолі досить довго порівняно з іншими, а правив не надто вдало. Автор хоч і використовує вишукані звороти в характеристиці князя, а таки докоряє за свавілля його недолугих бояр (“З добрымъ бо думцею думая, князь висока стола добудеть, а с лихимъ думцею думая, меншого лишень будеть” [4, 394]) і закликає бути щедрим до вбогих: “Да не будет, княже мои, господине, рука твоа согбена на подание убогих” [4, 392]. Проте Ярослав Всеволодович увійшов в історію як досить успішний князь. Між Юрієм Володимировичем і Ярославом

Всеволодовичем у часовому просторі був ще Ярослав Ізяславич, який також сидів на київському престолі, але на його користь аргументів ще менше.

У кожного із цих князів була дружина (“жона”), і судячи з того, що одразу після слів про “дурних радників” автор переходить до слів “не мужь в мужех, иже кимъ своя жена владѣеть”, “не жена в женах, иже от своего мужа блядетъ”, “не работа в работах под жонками повозъ возити” [4, 394], то він міг натякати не на якусь абстрактну жінку, а на наближену до князя – його княгиню, коханку тощо. Якщо припустити, що ці рядки належать самому Данилу Заточнику, то навряд чи він тут дорікає лише самому собі, оскільки щойно докоряв князю його бездарними радниками. Щоправда, навіть звернення до історії мало чим допоможе в розгадці цих натяків. Серед жінок вищезгаданих правителів згадується дочка половецького хана Аепи (ім’я невідоме); міфічна Ольга Комніна, нібито дочка візантійського імператора; Ростислава-Феодосія, яка начебто прийняла постриг; невідома на ім’я чеська княжна, дочка Владислава II і Гертруди фон Бабенберг, про яку автор Густинського літопису писав, що вона мужем своїм керувала, а не він нею. Отже, яскравих особистостей, пам’ять про яких збереглася б на сторінках історії, серед них немає, і хай там як склалася доля цих жінок, якими б не були їхні земні діяння, все це поховане під пилом століть і залишається невідомим. Тож визначити, чи міг гнівний випад Данила Заточника бути спрямованим проти когось із них, неможливо.

До того ж і сама частина твору, присвячена жінкам, рясніє непослідовностями й алогізмами. Після рядків про жінок, які верховодять своїми чоловіками і чинять перелюб, чомусь одразу автор пише про потворних жінок, яких чоловіки беруть за дружини “заради багатства”, а далі, ніби звертаючись до таких жінок, пише: “Видѣх жену злообразну, причинюще к зеркалу и мажущися румянцемъ, и рѣх ей: не зри в зеркало, видѣвше бо нелѣпоту лица своего, зане болшую печаль приимеши” [4, 396]. Тут радше спостерігається певна життєва мудрість, загальні настанови, імовірно, навіть вписані кимось пізніше. Справді, узявши негарну дружину заради грошей, і сам все життя будеш на неї злитися, і її нещасною зробиш. Або йдеться про потворність духовну, бо далі Данило пише, що “лѣпше ми волю бурю вести в дом свои, нѣже зла жена поняти: волю бо ни молзить, ни зла мыслить; а зла жена бѣема бѣсѣтъся, а кротима высится, въ богатствѣхъ гордость приемлетъ, а в убожествѣхъ иныхъ осужаетъ” [4, 396]. Провідна думка “Моління” в тому, що люди часто плутають мудрість і дурість, добро і зло, а намагаючись злого перевиховати чи дурного навчити, самі стають подібними до них, бо “Какъ в утель мѣхъ лити, такъ безумнаго учити” [4, 394]. Бачимо тут відгомін народної мудрості. Так само із застереженням чоловіків проти жіночих чарів і спокус, за якими чоловіки часто не бачать справжньої суті їхньої душі. Автор радить не слухати облесливих слів своїх жінок, а перевіряти їхні діла, бо хто вірить жінкам своїм на слово, “да будетъ проклят” [4, 396]. Закономірне апелювання Данила до повчань із Біблії, зокрема послань апостола Павла, який говорив: “Жены же у церкви стоите молящися богу и святѣи богородици; а чему ся хотите учити, да учитесь дома у своихъ мужей” [4, 396]. А також майже дослівно передає цитати із “Книги притч Соломонових”, наприклад: “Лутче есть утли лодии ездѣти, нежели злѣхъ женѣ тайны повѣдати” [4, 396]. Згадує Заточник і біблійних персонажів, які провокували нещасні пригоди чоловіків: Єву, яка піддалася спокусі змія й занастила Адама, котрий через це “из рая изгнанъ бысть” (там само) і дружину Потіфара, завдяки якій “Иосифъ Прекрасныи в темници затворень бысть” (там само).

Злість Данила на жінок, які йому видаються чомусь геть усі породженням зла, досягає свого апогею у притчі про чоловіка, який після смерті дружини пішов продавати своїх дітей, а на питання, чому він це робить, відповів: “Аще будутъ родилися в матерѣ, то, возрошши, мене продадутъ” (там само). Тут одразу

спадає на думку епізод із Шевченкових “Гайдамаків”, коли Іван Гонта вбивав своїх дітей, народжених від полячки, бо вони також поляки, отже, вороги. Історія з Гонтою – перебільшена вигадка Шевченка, але, певно, подібні притчі-легенди, коли “добрий батько” жертвує своїми дітьми, бо вони народилися від “злої матері”, народу були здавна відомі.

Натомість княгиню Ольгу, наприклад, автор “Моління” згадує із благоговінням, про що свідчить фраза: “Святославъ князь, сынъ Ольжинъ” [4, 392], – не Ігорів, як за логікою сказали б у давнину, а Ольжин, тобто автор у цьому випадку не робить відмінностей між чоловіком та жінкою, якщо жінка гідна його поваги. Однак не варто вважати цей вислів за поступку автора жінкам, бо Ольгу Данило Заточник сприймав явно не як жінку, а як княгиню і правительку, котра не як слабка жінка, а як чоловік керувала руськими землями.

Увесь твір Данила Заточника пронизаний депресивними настроями і зневіреністю в людях. Достатньо лише згадати слова: “Не ими другу вѣры, ни надѣися на брата” [4, 390]. І настанови (князю чи собі самому?) щодо жінок не стали винятком. Якщо ці рядки написані самим Данилом, а не вставлені пізніше, то одразу помітна невлаштованість особистого життя, глибока образа на певну жінку, яка завдала йому прикрощів. Загальне ставлення до жінки в Середньовіччі як до другорядної особи навряд чи виступає наслідком такої жінконенависної критики, бо, наприклад, Володимир Мономах у своєму “Повчанні” пише і про матір свою з пошаною, і синів наставляє словами: “Жену свою любите, но не дайте имъ над собою власти” [2, 38]. У “Статуті” того ж Мономаха жінкам відводиться хоч і другорядна, порівняно із чоловіками, роль, але не можна сказати, що їхні права чи особистості принижені. Можливо, у Данила Заточника чи тих, хто дописав цей фрагмент про жінок до його твору пізніше, були із жінками особисті рахунки.

Отже, у формуванні історичної думки про місце жінки в середньовічному суспільстві на землях нашої держави “Моління” Данила Заточника відіграє важливу роль. Наслідуючи радше церковні, ніж світські, настанови, автор наділяє жінку негативними характеристиками, зазначаючи, що вона становить причину більшості нещасть у житті чоловіка. Та оскільки в цілому у творах давньої української літератури жінка посідає хоч і другорядне, але далеко не завжди упосліджене місце, можна зробити висновок, що “жіноча” частина твору Заточника або відображає його особисту думку, або виступає наслідком пізніших редакцій “Моління”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. “Моління Данила Заточника (феноменологічний погляд) // Літературна медієвістика. Вибр. ст.: У 3 т. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: збірник. – Житомир: ПП “Рута”, 2012. – С. 164-178.
2. Володимир Мономах. Повчання; Статут Володимира Всеволодовича. – К: МАУП, 2006. – 312 с.
3. Лихачев Д. Социальные основы стиля “Моления” Даниила Заточника // Исследования по древнерусской литературе. – Л.: Наука, 1986. – С. 194-195.
4. Моление Даниила Заточника (подготовка текста, перевод и комментарии Лихачева Д.С.) / Памятники литературы Древней Руси: 12 век. – М.: Художественная литература, 1980. – С. 389-400.
5. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926–1928. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr16.htm>
6. Рыбаков Б. Даниил Заточник и владимирское летописание конца XII в. // Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки. – М.: Наука, 1984. – С. 140-187.
7. Шурат В. Слово Данила Заточника: Пам’ятка староруської літератури з кінця середніх віків // ЗНТШ. – 1896. – Т. 9. – С. 1-28.

Отримано 29 серпня 2014 р.

м. Житомир